

Radosław Marzęcki*

Stosunek do przeszłości jako czynnik kształtujący pokoleniowe autoidentyfikacje młodzieży w krajach postkomunistycznych

Attitudes to the past as a factor shaping the generational self-identification of young people in post-communist countries

Abstract: When we observe the social and political life in post-communist countries, we can also notice that generations of people born after the fall of communism are beginning to play an increasingly important role in shaping the views and political preferences of the whole society. Young people socialized in significantly different conditions than their parents' generation represent (in many areas) attitudes that indicate their "generational difference". The aim of the article is to describe and explain to what extent the assessments of systemic transformation in chosen post-communist countries are determined by the age of citizens. The author analyzes secondary data from surveys on public opinion in the following countries: Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Lithuania, Poland, Russia, Slovakia and Ukraine. In order to explain how young people perceive their position in relation to the older generation, which remembers the communist era, an appropriate case study was conducted. The study was conducted among students from six academic centers in Ukraine (Kyiv, Lviv, Nizhyn, Pereiaslav, Sumy, and Uzhhorod). It was found that the strength of the relationship between age and the perception of systemic change varies across countries. The deepest divisions between the older and younger generations were identified in Slovakia, the Czech Republic, Ukraine and Bulgaria. It was also found that the young generation of contemporary Ukraine is trying to emphasize its own generational difference by creating its own political identity in opposition to the features attributed to older generations.

Keywords: generation, youth, intergenerational differences, transformation, post-communist countries, Ukraine

Streszczenie: Obserwując życie społeczno-polityczne w krajach postkomunistycznych, zauważamy, że coraz większe znaczenie w kształtowaniu

* Radosław Marzęcki – dr hab., prof., Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2915-8878>, e-mail: radoslaw.marzecki@up.krakow.pl.

poglądów i preferencji politycznych całego społeczeństwa zaczynają odgrywać pokolenia ludzi urodzonych już po upadku komunizmu. Socjalizowani w warunkach znacząco innych niż pokolenie ich rodziców, w wielu obszarach reprezentują postawy, które wskazują na ich „odmienność pokoleniową”. Celem artykułu jest ustalenie, w jakim stopniu oceny transformacji systemowej są zdeterminowane wiekiem obywateli w wybranych krajach postkomunistycznych. W artykule dokonano analizy danych wtórnych z badań nad opinią publiczną w następujących krajach: Bułgaria, Czechy, Węgry, Litwa, Polska, Rosja, Słowacja i Ukraina. W celu wyjaśnienia, w jaki sposób młodzi ludzie dokonują percepcji swojego położenia względem starszego pokolenia, pamiętającego czasy komunizmu, przeprowadzono stosowne studium przypadku, opierając się na danych zebranych przy użyciu metody indywidualnego wywiadu pogłębionego, realizowanego wśród studentów z sześciu ośrodków akademickich na Ukrainie (Kijów, Lwów, Nieżyn, Perejasław, Sumy i Użhorod). Ustalono, że siła związku między wiekiem a percepcją zmiany systemowej jest zróżnicowana między poszczególnymi krajami. Najgłębsze podziały zidentyfikowano pomiędzy starszymi i młodszymi generacjami na Słowacji, w Czechach, na Ukrainie i w Bułgarii. Stwierdzono również, że młode pokolenie współczesnej Ukrainy próbuje podkreślać odrębność generacyjną poprzez kreację własnej tożsamości politycznej w kontrze do cech przypisywanych starszym pokoleniom.

Słowa kluczowe: pokolenie, młodzież, różnice międzypokoleniowe, transformacja, kraje postkomunistyczne, Ukraina

Wprowadzenie

Transformacja systemowa określana jest często jako syndrom celów, jakie należało osiągnąć, oraz wyzwań, którym należało podołać we względnie krótkim okresie, aby dostarczyć społeczeństwu odpowiednich argumentów legitymizacyjnych dla decyzji politycznych¹. Nastroje społeczne w tym zakresie – w wielu krajach postkomunistycznych – diagnozowane są regularnie i stanowią ważną przesłankę akceptacji lub odrzucenia sensu i kierunku zmian. W odniesieniu do poglądów i opinii tej części danej populacji, która pamięta z bezpośredniego doświadczenia rzeczywistość społeczno-polityczną organizowaną przez system komunistyczny, można zakładać, że mamy do czynienia z racjonalną oceną dwóch porządków: sprzed zmiany ustrojowej i po niej. Jednocześnie sondowana w ten sposób opinia ludzi urodzonych w schyłkowej fazie upadającego (koniec lat 80. XX w.) lub w pierwszych latach instalowania nowego (zwykle nacechowane-

1 J.J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*, Baltimore (MD) 1978; C. Offe, *Drugi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, Warszawa 1999.

go demokratycznymi wadami²) systemu politycznego pozbawiona jest podobnego – zakotwiczonego w autopsji – punktu odniesienia. Stan i jakość młodej demokracji, generując jeden z najważniejszych kontekstów socjalizacyjnych, bywają przez nich traktowane w kategoriach świata „zastanego” czy „naturalnego”, który wyznacza granice katalogu akceptowanych norm społecznych oraz kryteriów oceny tego, co słuszne i moralne. Z pewnością może to determinować specyficzne podejście do takich wartości, jak wolność czy demokracja, jednakże w próbie zrozumienia jego istoty warto wychodzić poza, naznaczone stereotypami, schematy myślenia o młodym pokoleniu. Młodzieżowe oceny przeszłości, które zwykle bazują na swoistym wyobrażeniu konstruowanym społecznie – w dyskursach rodzinnych, szkolnych, medialnych, (pop)kulturowych i politycznych – pozwalają lepiej zidentyfikować i zinterpretować istotę ich politycznej tożsamości, a także kluczowych wartości, wobec których się integrują (lub względem których się konfrontują). Wiedza na ten temat może być pomocna w wymiarze predyktywnym, służąc przewidywaniu scenariuszy rozwoju państwa i społeczeństwa w bliższej i dalszej przyszłości. Nastroje, poglądy i postawy młodzieży są bowiem – zgodnie z tezą sformułowaną przez Krystynę Szafraniec – „soczewką, w której skupiają się najróżniejsze problemy i napięcia systemu”, a ich diagnozy „w naturalny sposób zmuszają do myślenia o przyszłości”³.

1 Metodologia badawcza i źródła danych

Jednym z celów niniejszego artykułu jest próba wyjaśnienia, w jakim stopniu społeczne oceny zmiany systemowej, która została zainicjowana w Europie Środkowej i Wschodniej na przełomie lat 80. i 90. XX w., zdeterminowane są wiekiem obywateli. Identyfikacja swoistych prawidłowości w tym zakresie pozwoli uzasadnić twierdzenie, że specyficzne opinie na temat procesu transformacji, jak również

2 W. Merkel, A. Croissant, *Conclusion: Good and Defective Democracies*, „Democratization”, vol. 11, 2004, no. 5, s. 206-207.

3 K. Szafraniec, *Młodzi 2011*, Warszawa 2011, s. 11. Przekonanie, że młodzieżowe postawy są swoistym papierkiem lakmusowym stanu całego społeczeństwa, pojawia się w wielu pracach socjologów młodzieży, m.in. K. Wielecki, *Społeczne czynniki tożsamości pokoleniowej młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1-2.

rzeczywistości organizowanej przez system polityczny przed upadkiem komunizmu, odzwierciedlają charakterystyczne międzypokoleniowe różnice zasobów kulturowych poszczególnych społeczeństw. W celu zweryfikowania tak postawionej hipotezy zostanie dokonana wtórna analiza danych gromadzonych przez Pew Research Center w toku badania „Global Attitudes & Trends”⁴. Badanie sondażowe zostało zrealizowane w 34 krajach w 2019 r. Wśród nich znalazły się następujące kraje postkomunistyczne w regionie Europy Środkowej i Wschodniej: Bułgaria, Czechy, Węgry, Litwa, Polska, Rosja, Słowacja i Ukraina. Do analizy wykorzystano komputerowy zbiór danych zdeponowany na stronie internetowej tej pracowni badawczej, na podstawie którego wyodrębniono grupy respondentów odpowiadające określonym kohortom wiekowym. Drugim celem badawczym jest bardziej pogłębiona analiza świadomości społecznej młodego pokolenia obywateli, wychowującego się w warunkach – społecznych, politycznych czy gospodarczych – znacząco innych niż pokolenie ich rodziców. Jego realizacji będzie służyć jakościowe studium przypadku, w ramach którego zostaną zaprezentowane rezultaty własnego projektu badawczego, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki⁵. Realizowany w okresie 2017-2020 projekt przewidywał badania terenowe według strategii zakładającej wykorzystanie metod mieszanych: jakościowych i ilościowych (*mixed methods*)⁶. Diagnozie poddano poglądy i opinie polskiej oraz ukraińskiej młodzieży studenckiej z 28 ośrodków akademickich w obu krajach⁷. W niniejszym artykule zostaną wykorzystane dane opisujące wyłącznie młodych Ukraińców. Głównym motywem ich analizy będzie próba odpowiedzi na pytanie o to, w jaki sposób – wykorzystując specyficzną dla siebie percepcję przeszłości – konceptualizują oni własne autoidentyfikacje pokoleniowe. Przedmiotem diagnozy będzie przede wszystkim przeszłość rozumiana jako miniony porządek społeczno-polityczny (kształtowa-

4 Pew Research Center – Global Attitudes & Trends, Spring 2019, 34-Nation Survey.

5 Projekt pt. „Pierwsze pokolenia wolności. Państwo, patriotyzm, demokracja w świadomości młodzieży (studenckiej) w Polsce i na Ukrainie – analiza porównawcza” był finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, konkurs SONATA, nr grantu: 2016/23/D/HS5/00902.

6 C. Hewson, *Mixed Method Research*, [w:] *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, ed. V. Jupp, London 2006, s. 179.

7 W fazie ilościowej zrealizowano badanie ankietowe, którym objęto próbę 980 polskich oraz 1043 ukraińskich studentów.

ny w okresie trwania komunizmu), ale także przez pryzmat elit symbolicznych oraz środowisk i osób mających substancjalny wpływ na kształt tego porządku, tj. elit politycznych oraz pokolenia rodziców. Istotne wydaje się zatem pytanie: czy i w jaki sposób młodzi Ukraińcy starają się zaakcentować własną odrębność pokoleniową? Poszukiwaniu odpowiedzi służyć będzie jakościowa analiza wypowiedzi 20 respondentów-uczestników pogłębionych wywiadów indywidualnych (aktywistów organizacji studenckich i samorządów studenckich), które przeprowadzono w następujących ośrodkach akademickich na Ukrainie: Kijów, Lwów, Nieżyn, Perejaśław, Sumy i Užhorod. W toku analizy weryfikacji zostanie poddana ogólna, druga hipoteza badawcza, zakładająca, że młodzi Ukraińcy identyfikują się poprzez zaprzeczenie wielu negatywnych cech przypisywanych starszym pokoleniom (polityków, rodziców), dostrzegając zarazem w ich postawach bariery rozwojowe ukraińskiej demokracji. W sposób oczywisty to studium przypadku nie ma charakteru reprezentatywnego dla społeczeństw regionu, jednak powinno stanowić ważny punkt odniesienia dla dyskusji na temat kultury politycznej i świadomości społecznej młodych ludzi, w szczególności w krajach byłego ZSRR.

2. Dlaczego młodzież – ogólne założenia teoretyczne

Studia nad postawami i poglądami politycznymi młodych ludzi odnajdują uzasadnienie zarówno w teorii, która opisuje procesy kształtowania się i zmiany świadomości społecznej jednostek w ich cyklu życiowym, jak i w praktyce funkcjonowania nowych systemów politycznych w okresie transformacji. Wnioski z badań nad młodzieżą są często niedoceniane jako prognostyk przyszłych wydarzeń politycznych⁸, choć wydaje się, że powinny być szczególnie istotne właśnie teraz, kiedy pierwsze pokolenia ludzi pozbawionych doświadczenia komunizmu wchodzi w fazę dorosłości i zaczynają odgrywać coraz ważniejszą rolę w polityce swoich krajów⁹. Takie przekonanie bierze się przede wszystkim z faktu, że rezultaty badań i analiz prowadzą nie-

8 N. Diuk, *Foreword*, [w:] *New Generation Political Activism in Ukraine*, ed. C. Emeran, London–New York 2017, s. x.

9 O. Nikolayenko, *Citizens in the Making in Post-Soviet States*, London 2011, s. 1, zob. także studium nad polską młodzieżą, dla której „okres politycznej i ekonomicznej transformacji był podstawo-

jednokrotnie do wniosku o istnieniu zasadniczych różnic międzypokoleniowych w zakresie najważniejszych kwestii politycznych w danym społeczeństwie. Młodzi – pod względem postaw, strategii życiowych, hierarchii wartości, preferencji politycznych czy zachowań – bywają fundamentalnie odmienni od starszych wiekiem członków społeczeństwa, a różnice te nabierają większego znaczenia, jeśli mamy do czynienia z całym pokoleniem, którego procesy socjalizacji determinował nowy, niespotykany wcześniej, kontekst społeczny, polityczny czy gospodarczy. To ono staje się wówczas „nosicielem przekształconej tożsamości” społecznej, unikając – w naturalny sposób – obciążenia „świadomościowym bagażem przeszłości”¹⁰. Z tego rodzaju perspektywą spotykamy się w wielu pracach podejmujących problematykę roli ludzi młodych w transformującym się państwie i społeczeństwie. O nich właśnie myśli Krystyna Szafraniec, pisząc, że stali się „pierwszą generacją, której dorastanie intelektualne przypadło wyłącznie na nowy ustrój, co potencjalnie stanowi ich wspólne – znaczące – doświadczenie pokoleniowe i wyróżnia od starszych”¹¹.

W literaturze politologicznej czy socjologicznej wciąż odnajdujemy więcej opracowań poświęconych analizie postaw i opinii dorosłej populacji socjalizowanej w okresie komunizmu, mniej z kolei pojawia się analiz dotyczących dyspozycji czy preferencji politycznych młodego pokolenia, które dorastało już w okresie poradzieckim. W ostatnich latach pojawiło się więcej pozycji na ten temat, głównie za sprawą rodzącego się zainteresowania udziałem młodzieży w tzw. „kolorowych rewolucjach”¹². Warto jednak spojrzeć na problem kultury politycznej i wzorów partycypacji w sferze publicznej młodych ludzi z szerszej perspektywy, zgodnie z często stosowanym założeniem, że podstawowa struktura osobowości człowieka, a w tym jego fundamentalne wartości, krystalizuje się jeszcze przed osiągnięciem przez niego dorosłości,

wym doświadczeniem w życiu”, I. Białecki et al., *The Bridge Generation. Complexities, Issues and Perspectives of Youth in Poland*, Milano 2005, s. 16.

10 H. Świda-Ziemba, *Młodzi w nowym świecie*, Kraków 2005, s. 39.

11 K. Szafraniec, *Młode pokolenie a nowy ustrój*, Warszawa 2010, s. 11.

12 M. Collin, *The Time of the Rebels: Youth Resistance Movements and 21st Century Revolutions*, London 2007; *Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*, ed. J. Forbrig, P. Demes, Washington (DC) 2007; O. Nikolayenko, *The Revolt of the Post-Soviet Generation: Youth Movements in Serbia, Georgia, and Ukraine*, „Comparative Politics”, vol. 39, 2007, no. 2.

a w późniejszym okresie podlega stosunkowo niewielkim zmianom¹³. Argumentów na poparcie takiego punktu widzenia – w szczególności w kontekście potrzeby monitorowania postaw młodzieżowych w krajach postkomunistycznych – dostarcza Olena Nikolayenko w pracy *Citizens in the Making in Post-Soviet States*. Po pierwsze, jej zdaniem, okres dojrzewania człowieka należy uznać za kluczowy dla kształtowania się tożsamości politycznej jednostki. W tym czasie nabywa i rozwija ona umiejętności poznawcze, które są niezbędne do przyswajania, rozumienia i interpretacji abstrakcyjnych pojęć oraz idei, ale też krytycznego myślenia o otaczającym świecie¹⁴. W sposób oczywisty ludzie modyfikują swoje opinie w ciągu całego życia, w szczególności wraz z pojawieniem się obowiązków związanych z dorosłym życiem, ale doświadczenie radykalnych zmian społecznych trwale determinuje także ich polityczne orientacje. Po drugie, warto dostrzec i zaakceptować fakt, że młodzi ludzie stanowią istotny podmiot procesów społecznych i politycznych, którego – np. w kontekście wyborczym – nie należy ignorować. Badacze postaw młodzieżowych często podkreślają, że młody obywatel to człowiek, który może, lecz nie zawsze chce lub potrafi wpływać na współczesne państwo i jego politykę, ale zwykle – jak twierdzi Krystyna Szafranec – posiada preferencje ustrojowe oraz poglądy polityczne, nawet jeśli ich otwarcie nie ekspozuje¹⁵, a polityka tylko od czasu do czasu bywa przedmiotem jego refleksji czy ocen¹⁶. Po trzecie, autorka dostrzega także bardziej utilitarne korzyści, jakie mogą płynąć z pogłębionej naukowej refleksji nad postawami młodego pokolenia, szczególnie w okresie transformacji systemowej, do której istoty należą decyzje polityczne dotyczące fundamentów funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Działania podejmowane przez rządy (m.in. na polu edukacji) mogą otwierać szansę na szybszą i bardziej skuteczną transformację, wspomagając promocję i upowszechnianie się nowej – obywatelskiej – kultury po-

13 R. Inglehart, *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*, Cambridge 2018, s. 15.

14 O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 9.

15 K. Szafranec, *Pokoleniowe preferencje dotyczące ładu społecznego*, [w:] *Młodzież polska w nowym ładu społecznym*, red. B. Idzikowski i in., Zielona Góra 2003, s. 68.

16 Idem, *Młode pokolenie...*, s. 9. Olena Nikolayenko z kolei silnie docenia fakt, że młodzi ludzie „potrafią przetwarzać wiadomości polityczne i samodzielnie oceniać bieżące wydarzenia w kraju”, O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 10.

litycznej, która sprzyja konsolidacji demokracji. W oczywisty sposób mogą zarazem stanowić zagrożenie, hamując wysiłki (np. nauczycieli¹⁷) w tym zakresie. Opisujący w ten sposób problem pozwala jednak spojrzeć na młode pokolenie z nowej perspektywy i dostrzec dla niego specyficzną utylitarną rolę w procesie zmiany społeczno-politycznej. Zgodnie z bardziej uniwersalnym założeniem Anthony'ego Giddensa każde młode pokolenie wnosi do życia społecznego częściowo nowy katalog norm i wartości, ale również reprodukuje te wzory zachowań, które zostały mu wpojone przez „znaczących innych” lub elity symboliczne, a być może uległy nieświadomej internalizacji¹⁸. Dlatego też w międzygeneracyjnym następstwie można upatrywać szansy na przyspieszenie zmiany normatywnej, która jest warunkiem koniecznym „zerwania” ze starym porządkiem norm i reguł postępowania, a jednocześnie przezwyciężenia stanu anomii społecznej w neuralgicznym momencie transformacji, upowszechnienia się wzorów obywatelskiego działania i petryfikacji nowej kultury politycznej. Młodzi ludzie potencjalnie mogą więc odegrać rolę katalizatora przemian ku „społeczeństwu bardziej obywatelskiemu”¹⁹. Nie jest to jednak zadanie łatwe, gdyż – jak przekonuje Piotr Sztompka – wymaga czasu i „fundamentalnej przemiany tkanki mentalnej, kulturalnej i cywilizacyjnej społeczeństwa”²⁰. Wizja, w której młodzież staje się motorem zmiany społecznej, jest obecna w wielu klasycznych studiach nad tą problematyką. Karl Mannheim zwraca uwagę przede wszystkim na typowy dla okresu młodości potencjał, który w każdej chwili może być „zintegrowany w ruch”²¹, aktywując się w postaci „czynnika rewitalizują-

- 17 O nieskutecznych próbach reformowania ukraińskiego systemu edukacji, które utrudniają przebudowę społecznej mentalności w kierunku bardziej samodzielnego i krytycznego myślenia, mówił Francis Fukuyama w wywiadzie dla Kyiv Post w 2019 r., zob. Francis Fukuyama: 'Ukraine Should Grow an Economy Outside of Oligarchs' Purview', <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/francis-fukuyama-ukraine-should-grow-an-economy-outside-of-oligarchs-purview.html> [4.02.2021].
- 18 A. Giddens, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Poznań 2003, s. 139-184.
- 19 R. Marzęcki, *Constructive Emotions? Patriotism as a Predictor of Civic Activity in Poland*, „Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica”, vol. 50, 2020, no. 1, s. 34.
- 20 P. Sztompka, *Kompetencje cywilizacyjne uwarunkowania transformacji gospodarczej i społecznej*, „Dialog. Pismo Dialogu Społecznego”, t. 25, 2010, nr 2, s. 78.
- 21 K. Mannheim, *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności. Z prac Sekcji Socjologii Edukacji i Młodzieży PTS 2011 – tom II*, red. K. Szafranec, Toruń 2011, s. 16.

cego” życie społeczne czy polityczne²². Unika jednak stereotypowego postrzegania młodzieży jako homogenicznej grupy o niezmiennie „postępowych” czy „reaktywnych” postawach, zauważając, że zwykle są one pochodną możliwości, jakie dla realizacji własnych celów stwarza młodym ludziom pozycja, którą zajmują w strukturze społecznej²³. Młodzież bywa też często rozpatrywana w kategoriach podmiotu inicjującego ważne zmiany społeczne czy polityczne. Z taką narracją spotykamy się w analizach dotyczących społeczeństw krajów Europy Zachodniej²⁴, ale również – być może nawet częściej – Środkowej i Wschodniej²⁵. Sprawczą rolę młodego pokolenia w kreowaniu i dynamizowaniu ważnych wydarzeń i procesów politycznych dostrzega się w szczególności na Ukrainie, przypominając skalę zaangażowania młodzieży w dramatyczne akty sprzeciwu wobec władzy w latach: 1990 (Rewolucja na Granicie), 2004 (Pomarańczowa Rewolucja oraz Rewolucja na Trawie w Sumach) i 2013/2014 (Euromajdan/Rewolucja Godności)²⁶. Nadia Diuk określa ukraińską młodzież okresu transformacji mianem „katalizatora masowych protestów ulicznych”, zauważając, że postulaty i żądania młodzieży niejednokrotnie stawały się inspiracją i motywatorem do działania dla innych grup społecznych. Z kolei Christine Emeran uważa, że to właśnie młode pokolenie Ukraińców stanowiło „organizacyjny kręgosłup Pomarańczowej Re-

22 Ibidem, s. 14.

23 Idem, *The Problem of Generations*, [w:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, ed. P. Kecskemeti, London 1952.

24 Zarówno w dyskursach medialnych, jak i na gruncie literatury socjologicznej pojawia się częściej w ostatnich latach określenie „youthquake” (z połączenia słów *youth* oraz *earthquake*), które ma odzwierciedlać „znaczącą zmianę kulturową, polityczną lub społeczną wynikającą z działań lub wpływu młodych ludzi”. W 2017 r. redaktorzy Oxford English Dictionary uznali to określenie mianem „słowa roku”, interpretując jego znaczenie w kontekście rekordowo wysokiego poziomu frekwencji wyborczej wśród młodzieży w wyborach parlamentarnych w Wielkiej Brytanii, zob. J. Sloam, M. Henn, *Youthquake 2017. The Rise of Young Cosmopolitans in Britain*, Basingstoke 2019, s. 1. Zob. także: A. Hensby, *Participation and Non-participation in Student Activism: Paths and Barriers to Mobilising Young People for Political Action*, London 2017.

25 N. Diuk, *The Next Generation in Russia, Ukraine, and Azerbaijan. Youth, Politics, Identity, and Change*, New York 2012; eadem, *Youth as an Agent for Change: The Next Generation in Ukraine*, „Demokratyzatsiya”, vol. 21, 2013, no. 2; Ch. Walker, S. Stephenson, *Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, „Journal of Youth Studies”, vol. 13, 2010, no. 5, s. 521-532.

26 O. Војко, *Загострення політичної конфронтації в Україні: атака опозиції та контрнатсуп консерваторів*, „Сучасність” [Zahostrennnya politychnoyi konfrontatsiyi v Ukrayini: ataka opozyt-siyi ta kontrnatstup konservatoriv, „Suchasnist”] 2003, nr 1; M. Kamionka, *The Attitude of Ukrainian Student Youth Towards Democracy in Ukraine*, „Sociological Studios”, vol. 16, 2020, no. 1.

wolucji”, za sprawą której młodzi ludzie przeszli swoiste „przebudzenie” z apatii (*political awakening from apathy*)²⁷. W podobnym tonie o roli młodych pisze Tom Junes, przyglądając się strukturze społeczno-demograficznej uczestników Rewolucji Godności w 2014 r. Patrząc na problem z szerszej perspektywy, stwierdza: „jest niezaprzeczalne, że studenci odegrali ważną rolę w tych wydarzeniach. Tak jak w poprzednich rewolucjach w 1990 oraz w 2004 roku studenci *de facto* stanowili katalizator szerokiego przewrotu politycznego”²⁸. Zdaniem autora, ich uczestnictwo w tych wydarzeniach ukonstytuowało swoiste „doświadczenie pokoleniowe”²⁹. W praktyce okazało się, że niekonwencjonalna aktywność protestacyjna staje się jedynym kanałem komunikacji młodego pokolenia ze światem polityki, w ramach którego może ono artykułować swoje pragnienia i aspiracje. Z drugiej strony, można postawić tezę, że skoro stary system socjalizował do bycia biernym obywatelem³⁰, to wzory młodzieżowej partycypacji w sferze publicznej nastawione na zmianę przez protest można traktować jako wyraz pokoleniowej odmienności³¹.

3. Uwarunkowania procesów pokoleniotwórczych

Na gruncie literatury psychologicznej, pedagogicznej czy socjologicznej można odnaleźć wiele koncepcji wyjaśniających istotę procesów socjalizacyjnych, które mogą prowadzić do krystalizowania się pokoleń, zarówno w sensie obiektywnym, jak i subiektywnym (jako poczucie wspólnoty pokoleniowej). W niniejszym artykule przyjęto szereg założeń właściwych różnym podejściom, które wydają się funkcjonalne z punktu widzenia problematyki badawczej. Elementem wspólnym jest przekonanie autorów, że istotny wpływ na kształtowanie się uogólnionych postaw młodego pokolenia mają warunki (w szcze-

27 C. Emeran, *New Generation...*, s. 5; zob. także: T. Kuzio, *The Opposition's Road to Success*, „Journal of Democracy”, vol. 16, 2005, no. 2, s. 121.

28 T. Junes, *Euromaidan and the Revolution of Dignity: A Case Study of Student Protest as a Catalyst for Political Upheaval*, „Critique & Humanism”, vol. 46, 2016, no. 2, s. 83.

29 Ibidem, s. 91.

30 O. Onuch, *EuroMaidan Protests in Ukraine: Social Media Versus Social Networks*, „Problems of Post-Communism”, vol. 62, 2015, no. 4.

31 Uczestnictwo w protestach skutkowało utrwaleniem się postaw obywatelskich także w środowiskach, które nie brały bezpośredniego udziału w rewolucjach, ale pozostawały pod wpływem takich osób, C. Emeran, *New Generation...*, s. 119.

gólnym przypadku – ich zmiana) socjalizacji³². Pierwsze z nich opiera się na wniosku Klause-Jürgena Tillmanna, że uspołecznienie jednostki odbywa się w toku procesu powstawania i rozwoju osobowości człowieka, który zwykle zachodzi we „wzajemnej zależności ze społecznie przekazywanym środowiskiem socjalnym i materialnym”³³. Obrazowo opisuje ten fenomen Olena Nikolayenko: „to pokolenie narodziło się w punkcie zwrotnym w historii Europy Wschodniej, naznaczonym upadkiem Muru Berlińskiego, rozpadem Związku Radzieckiego i upadkiem komunizmu. Jako dzieci byli świadkami tego, jak ich rodziny starały się nadać sens dramatycznym zmianom społecznym oraz «wiązać koniec z końcem» w nowym socjoekonomicznym środowisku. W wieku dojrzewania pokolenie to zaczęło obserwować normalizację i poprawę standardów życia. Partia komunistyczna przestała służyć jako niekwestionowane, monopolistyczne źródło informacji politycznych oraz indoktrynacji młodych ludzi. W zamian młodzież zaczęła się dowiadywać o narodowej historii i polityce od swoich krewnych socjalizowanych w okresie komunizmu, z podręczników pisanych w erze postsowieckiej oraz programów telewizyjnych przerywanych reklamami McDonalda i zwiastunami hollywoodzkich filmów”³⁴.

Użytecznego tła teoretycznego dla lepszego zrozumienia mechanizmów prowadzących do kształtowania się pokoleń dostarcza również Gema García-Albacete. Wymienia ona cztery rodzaje determinant tego procesu: 1) efekty cyklu życia (*life cycle effects*), które różnicują doświadczenia jednostek w okresie dzieciństwa, młodości, dorosłości czy w wieku emerytalnym i utrwalają określone poziomy zasobów, umiejętności, kompetencji społecznych czy zainteresowania, ale również krystalizują poglądy i świadomość interesów. Wraz z przechodzeniem jednostki do kolejnych etapów życia siła tych efektów słabnie (np. młodzi ludzie, wchodząc w role dorosłych, zaczynają prezentować zachowania typowe dla okresu dorosłości); 2) efekty kohortowe (*cohort effects*), będące śladem wpływu szerszego kontekstu przemian spo-

32 Zgodnie z tzw. hipotezą socjalizacji, która stanowi ważny element teorii międzypokoleniowej zmiany wartości Ronalda Ingleharta. Głosi ona, że największą rolę w kształtowaniu hierarchii wartości społeczeństwa odgrywają zarówno „znaczący inni”, jak i warunki (materialne), w których jednostki się wychowują i żyją.

33 K.-J. Tillmann, *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, Warszawa 2005, s. 6.

34 O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 1.

łecznych czy kulturowych, który organizował procesy uspołecznienia jednostek w okresie dojrzewania, kształtując ich orientacje polityczne, które będą miały relatywnie trwałe charakter w przyszłości; 3) efekty pokoleniowe (*generational effects*), wywoływane przez konkretne wydarzenia i procesy polityczne, często specyficzne w poszczególnych krajach, które stały się udziałem lub istotnym kontekstem warunków życiowych jednostek. W tym sensie postawy młodych ludzi będą się różnić w poszczególnych krajach, ponieważ zostały ukształtowane pod wpływem wydarzeń politycznych, które miały miejsce w okresie ich socjalizacji. Zdaniem autorki, efekty te kształtują postawy i zachowania, które mogą utrzymywać się w długoterminowej perspektywie; 4) efekty okresowe (*period effects*), czyli konkretne sytuacje i zdarzenia, które wpływają na całe społeczeństwo w podobny sposób i zwykle nie wywierają długookresowych skutków³⁵. Zaprezentowane tutaj podejście pozwala na identyfikację tzw. pokoleń politycznych (*political generations*) oraz kohort socjologicznych lub politycznych (*sociological / political cohorts*)³⁶, w których kształtowaniu ważną rolę odgrywa kontekst społeczno-polityczny, który organizował proces socjalizacji jednostek. Pojęcie kohorty jest tutaj stosowane do oznaczania cech wynikających ze zmian ewolucyjnych w społeczeństwie (np. rozwój edukacji lub nowych technologii, trwale zmieniający wzory zachowań czy hierarchie wartości). Z kolei w pojęciu pokolenia politycznego istotne okazuje się odniesienie do wydarzeń czy procesów politycznych, co pozwala na sformułowanie tezy o istnieniu swoistego „pokolenia transformacji”.

4. Transformacja systemowa w świadomości społecznej ludzi młodych

Choć w niniejszym artykule przyjęto założenie, że najsilniejszy potencjał pokoleniotwórczy mają oddziałujące w dłuższym okresie specyficzne warunki socjalizacji, to warto odnotować, że wielu autorów docenia znaczenie także jednostkowych wydarzeń, które mogą trwa-

35 G.M. García-Albacete, *Young People's Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change?*, Basingstoke 2014, s. 55-56.

36 *Ibidem*, s. 51.

le kształtować postawy i poglądy całych grup społecznych. Mowa tutaj o tzw. „przeżyciu pokoleniowym”, którego oddziaływanie jest warunkowane jednostkowo, ale z racji jego doniosłości nie pozostaje obojętne dla szerszych zbiorowości³⁷. Inny punkt widzenia – towarzyszący również autorowi tego artykułu – prezentuje z kolei Krzysztof Wielecki, pisząc, że należy „zrezygnować z poglądu jakoby pokolenie kształtowało się pod wpływem kilkudniowych czy nawet wielomiesięcznych wydarzeń”³⁸. Podkreśla przy tym, że proces ten „trwa długo i jest efektem relacji między młodą generacją a uruchamianymi przez społeczeństwo i obejmującymi te generacje od najwcześniejszych lat życia mechanizmami socjalizacyjnymi. Treścią tych mechanizmów jest całokształt stosunków społecznych, ekonomicznych i politycznych, w jakich dzieci, a potem młodzież dorastają, zanim staną się pokoleniem”³⁹. Transformacja systemowa zdefiniowała te stosunki na nowo, dlatego stanowi istotny kontekst socjalizacyjny, a przez to pokoleniotwórczy, wyznaczając tzw. „położenie pokoleniowe”⁴⁰ ludzi urodzonych w pierwszych latach po upadku komunizmu⁴¹. Wielu badaczy tego okresu zwraca uwagę na specyfikę postaw młodzieżowych, które kształtują się w kontrze do postaw starszych generacji⁴². Inni podkreślają znaczenie czynników społeczno-politycznych (europeizacja, sprawna modernizacja gospodarki), które w długim okresie mają łagodzić pokoleniowy konflikt pomiędzy respondentami socjalizowanymi w „starym” i „nowym” porządku politycznym⁴³.

W celu weryfikacji hipotezy głoszącej, że społeczne oceny transformacji zdeterminowane są wiekiem obywateli, dokonano analizy

37 J. Garewicz, *Pokolenie jako kategoria socjo-filozoficzna*, [w:] *Na krawędzi epoki rozwój duchowy i działanie człowieka*, red. J. Rudniański, K. Murawski, Warszawa 1985, s. 141.

38 K. Wielecki, *Společne czynniki...*, s. 71.

39 Ibidem.

40 K. Mannheim, *The Problem...*, s. 289.

41 Rok 1989 czy 1991 (upadek ZSRR) ma znaczenie symboliczne, jednakże ważniejsze niż sam rok urodzenia jest „wspólne przeżywanie wydarzeń historycznych”, które skutkuje upowszechnianiem się w danym pokoleniu wspólnych postaw, zob. M. Ossowska, *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2, s. 51.

42 Przykładowo O. Nikolayenko pisze: „W porównaniu ze starszymi pokoleniami młodzież postkomunistyczna jest bardziej skłonna naciskać na demokrację, transformację i reformy rynkowe. Ponadto młodzi ludzie częściej kwestionują władzę i uczestniczą w wydarzeniach protestacyjnych, jeśli ich prawa zostaną naruszone”, O. Nikolayenko, *Citizens...*, s. 116.

43 Szczególnie w zakresie postaw ekonomicznych (np. poparcie dla wolnego rynku) czy politycznych (np. poparcie demokratycznej rywalizacji).

danych wtórnych, które zostały zgromadzone w toku badań sondażowych przez centrum badawcze Pew Research w 2019 r. Podstawą analizy były dane zakodowane w postaci bazy danych, na podstawie których zdefiniowano trzy kohorty wiekowe respondentów:

- 18-34 lata (urodzeni w okresie 1985-2001);
- 35-54 lata (ur. 1965-1984);
- 55 i więcej lat (ur. do 1964 r.).

Podziału dokonano na podstawie kryterium merytorycznego (poszczególne kohorty socjalizowane w różnych okresach) i w gruncie rzeczy ma on charakter ilustracyjny i służy bardziej obrazowemu przedstawieniu tendencji w kształtowaniu się opinii respondentów. Poszczególnych grup nie należy wprost utożsamiać z konkretnym pokoleniem. Ważną informacją, która wskazuje na związek opinii z wiekiem respondenta, jest natomiast wartość współczynnika korelacji rho Spearmana. Ogólnie rzecz biorąc, w większości analizowanych przypadków widoczny jest istotny statystycznie wpływ wieku na poziom aprobaty/dezaprobaty dla zmian będących efektem transformacji systemowej w krajach postkomunistycznych. Wnioski z poniższej analizy mogą być pomocne w rozumieniu specyfiki pokolenia ludzi urodzonych i socjalizowanych po zmianie systemowej. Analizie poddano odpowiedzi na trzy pytania dotyczące następujących kwestii:

a) ocena przejścia od systemu monopartyjnego do systemu wielopartyjnego⁴⁴

Przyglądając się bliżej zależnościom między wiekiem respondentów pogrupowanych w trzy kohorty a ocenianą kwestią, można zauważyć związki, których się spodziewano. W większości analizowanych krajów w każdej kolejnej kohorcie wiekowej obserwujemy spadek aprobaty (i wzrost dezaprobaty) dla transformacji w wymiarze politycznym. W każdym przypadku najwyższy odsetek braku poparcia dla zmian w tym zakresie odnotowano w najstarszej grupie wiekowej (55 lat

⁴⁴ Treść pytania: „Po rozpadzie Związku Radzieckiego zmieniliśmy się z kraju, w którym rządziła tylko jedna partia do kraju z systemem wielopartyjnym. Ogólnie rzecz biorąc, czy zdecydowanie popierasz, raczej popierasz, raczej nie popierasz, czy zdecydowanie nie popierasz tej zmiany w Twoim kraju?”. W toku analizy (tabela 1) uproszczono tę skalę do dwóch pozycji: „popieram” oraz „nie popieram” poprzez zsumowanie odpowiedzi wskazujących na zdecydowane i umiarkowane opinie respondentów.

i więcej). Często były to wartości dwukrotnie wyższe niż w grupie najmłodszej (np. Ukraina, Czechy, Węgry, Słowacja). Z kolei w pięciu analizowanych krajach zaobserwowano najwyższy poziom akceptacji zmian w grupie najmłodszej (Rosja, Ukraina, Bułgaria, Czechy, Węgry). Arbitralny podział na kohorty wiekowe może jednak w pewnym stopniu zniekształcać prawdziwy wpływ wieku na poglądy. Należy jednak podkreślić, że we wszystkich przypadkach zidentyfikowano istnienie słabego⁴⁵ związku między obiema zmiennymi (wiek, stosunek do zmian), na co wskazuje wartość współczynnika korelacji. Wszystkie zaobserwowane korelacje są pozytywne oraz istotne statystycznie, co oznacza, że wraz z wiekiem respondenta rośnie niezadowolenie z przejścia kraju od systemu mono- do wielopartyjnego. Najsilniejsze zależności odkryto na Ukrainie ($r=0,226$) i Słowacji ($r=2,94$). Najsłabsze natomiast w Polsce, gdzie rozkład opinii starszego i młodszego pokolenia wygląda bardzo podobnie.

Tabela 1. Wiek respondenta a jego opinie dotyczące przejścia kraju do systemu wielopartyjnego po upadku komunizmu

		18-34 lata	35-54 lata	55 i więcej lat	Współczynnik korelacji rho Spearmana	Istotność
		Dane w proc.				
Litwa	Popieram	79,7	81,9	73,9	0,124	0,000
	Nie popieram	20,3	18,1	26,1		
Rosja	Popieram	57,9	43,9	41,7	0,155	0,000
	Nie popieram	42,0	56,1	58,3		
Ukraina	Popieram	72,6	61,4	49,8	0,226	0,000
	Nie popieram	27,4	38,6	50,1		
Bułgaria	Popieram	71,0	57,9	53,1	0,177	0,000
	Nie popieram	29,0	42,1	47,2		
Czechy	Popieram	93,1	90,1	82,2	0,110	0,001
	Nie popieram	6,9	9,9	17,8		
Węgry	Popieram	90,0	77,5	70,7	0,130	0,000
	Nie popieram	10,0	22,5	29,2		

45 Według interpretacji zawartej w pracach: G.E. Gignac, E.T. Szodorai, *Effect Size Guidelines for Individual Differences Researchers*, „Personality and Individual Differences” 2016, no. 102, s. 74-78; J.F. Hemphill, *Interpreting the Magnitudes of Correlation Coefficients*, „American Psychologist”, vol. 58, 2003, no. 1, s. 78-80.

		18-34 lata	35-54 lata	55 i więcej lat	Współczynnik korelacji rho Spe- armana	Istotność
		Dane w proc.				
Polska	Popieram	91,8	92,2	90,7	0,082	0,013
	Nie popieram	8,1	7,8	9,2		
Słowacja	Popieram	79,5	87,6	63,1	0,294	0,000
	Nie popieram	20,5	12,3	37,0		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Pew Research Center.

Wyróżniono najwyższy odsetek aprobaty dla zmian.

b) ocena przejścia od gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej⁴⁶

W tym przypadku zaobserwowano silniejsze i bardziej jednoznaczne tendencje, wskazujące na związek wieku z opiniami w kwestii urynkowania gospodarki. We wszystkich krajach poza Czechami (choć tam różnica wynosi zaledwie 0,3 p.p.) poziom aprobaty jest najwyższy wśród osób najmłodszych. W tej grupie zwolennicy wolnego rynku zawsze przeważają (często zdecydowanie) nad jego przeciwnikami. Ponownie jest on niższy w krajach wchodzących w skład byłego ZSRR (Rosja, Ukraina), a dodatkowo tylko tam oraz w Bułgarii odnotowano więcej przeciwników niż zwolenników zmiany w kohorcie, która najdłużej socjalizowała się w okresie trwania komunizmu. We wszystkich przypadkach zidentyfikowano umiarkowanie silne korelacje. Wiek jest najsilniej powiązany z poziomem poparcia dla wolnego rynku na Słowacji ($r=0,352$), w Bułgarii ($r=0,284$) i na Ukrainie ($r=0,282$). Tam w największym stopniu młodzi ludzie myślą inaczej (zdecydowanie popierają zmianę) niż najstarsi (są podzieleni w swoich opiniach). Podobnie jak poprzednio, im starszy respondent, tym częściej deklarowana dezaprobatą dla zmian.

⁴⁶ Treść pytania: „Sięgając wstecz do 1989/1991 roku, czy zdecydowanie popierasz, raczej popierasz, raczej nie popierasz, czy zdecydowanie nie popierasz tego, że nasz kraj przeszedł od gospodarki kontrolowanej przez państwo do gospodarki rynkowej?”

Tabela 2. Wiek respondenta a jego opinie dotyczące przejścia kraju do gospodarki rynkowej po upadku komunizmu

		18-34 lata	35-54 lata	55 i więcej lat	Współczynnik korelacji rho Spearmana	Istotność
		Dane w proc.				
Litwa	Popieram	84,2	81,9	70,1	0,210	0,000
	Nie popieram	15,8	18,2	29,9		
Rosja	Popieram	58,6	42,0	32,8	0,233	0,000
	Nie popieram	41,4	57,9	67,2		
Ukraina	Popieram	71,4	61,5	40,6	0,282	0,000
	Nie popieram	28,6	38,6	59,5		
Bułgaria	Popieram	82,1	61,3	48,0	0,284	0,000
	Nie popieram	18,0	38,7	52,0		
Czechy	Popieram	86,3	86,6	77,7	0,143	0,000
	Nie popieram	13,7	13,3	22,3		
Węgry	Popieram	87,9	77,8	75,5	0,096	0,004
	Nie popieram	12,0	22,2	24,5		
Polska	Popieram	94,4	93,7	86,2	0,152	0,000
	Nie popieram	12,0	6,2	13,7		
Słowacja	Popieram	87,1	84,5	57,1	0,352	0,000
	Nie popieram	12,9	15,5	42,8		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Pew Research Center.

Wyróżniono najwyższy odsetek aprobaty dla zmian.

c) oceny wpływu transformacji systemowej na różne aspekty funkcjonowania państwa i społeczeństwa: rządy prawa, wartości rodzinne, wartości duchowe, standard życia, duma z własnego kraju, opieka zdrowotna oraz edukacja⁴⁷

Wyniki analizy korelacji obu zmiennych ponownie potwierdzają wcześniejsze wnioski. W większości krajów postkomunistycznych poddanych badaniu mamy do czynienia z istnieniem zależności między wiekiem respondenta a jego oceną skutków transformacji. Były to najczęściej słabe lub umiarkowane pozytywne korelacje, które pozwalają twierdzić, że im starszy respondent, tym większe prawdopodo-

⁴⁷ Treść pytania: „Pomyśl o zmianach, które zaszły w Twoim kraju od 1989/1991 roku. Czy te zmiany miały bardzo dobry, dobry, zły lub bardzo zły wpływ na następujące elementy?”.

bieństwo wyrażania przez niego krytycznej opinii. W sposób oczywisty ta determinacja jest zróżnicowana w poszczególnych krajach. Średnio najsilniejsze związki odnotowano na Słowacji i w Czechach, względnie silne również na Ukrainie i w Bułgarii. Wiek w najmniejszym stopniu determinuje opinie na Litwie (tutaj większość korelacji jest nieistotna statystycznie), w Rosji i na Węgrzech⁴⁸.

Tabela 3. Wiek respondenta a jego opinie o wpływie transformacji na różne aspekty funkcjonowania państwa i społeczeństwa

	Rządy prawa	Wartości rodzinne	Wartości duchowe	Standard życia	Duma z kraju	Opieka zdrowotna	Edukacja
Współczynnik korelacji rho Spearmana							
Litwa	0,059	0,051	0,006	0,190**	-0,015	0,059	0,043
Rosja	0,057	0,095**	0,015	0,076*	-0,090**	0,194**	0,105**
Ukraina	0,111**	0,178**	0,098**	0,275**	0,123**	0,253**	0,153**
Bułgaria	0,128**	0,190**	0,117**	0,304**	0,182**	0,239**	0,197**
Czechy	0,250**	0,223**	0,200**	0,118**	0,231**	0,204**	0,216**
Węgry	0,073*	0,055	0,128**	0,084*	0,001	0,081	0,056
Polska	0,185**	0,156**	0,079**	0,137**	0,064	0,087**	0,164**
Słowacja	0,339**	0,292**	0,219**	0,270**	0,292**	0,318**	0,216**

* Korelacja jest istotna na poziomie 0,01. ** Korelacja jest istotna na poziomie 0,05.

Wyróżniono dwie najsilniejsze korelacje w danej kategorii.

5. Stosunek do przeszłości jako kryterium autoidentyfikacji pokoleniowych

Zaprezentowane dane rzucają pewne ogólne światło na różnice międzypokoleniowe w postrzeganiu i ocenie sensu oraz skutków transformacji systemowej. Ciekawość badawcza skłania jednak do poszukiwania egzemplifikacji tych generacyjnych sprzeczności na poziomie konkretnych jednostek czy grup społecznych. Chodzi mia-

⁴⁸ Brak istotności lub bardzo niska siła związku oznacza, że nie można zidentyfikować znaczących różnic warunkowanych wiekiem respondentów. Z danych w tabeli 3 nie należy wnioskować o tym, jak społeczeństwo postrzega zmiany w poszczególnych zakresach, a jedynie o tym, czy istnieją znaczące różnice opinii uwarunkowane wiekiem badanych. Szczegółowe dane dotyczące rozkładu opinii znajdują się w raporcie: Pew Research Center, *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*, <https://www.pewresearch.org> [18.02.2021].

nowicie o zrozumienie tego, czy – a przede wszystkim w jaki sposób – młodzi ludzie, socjalizowani już w „nowym” systemie politycznym, postrzegają przeszłość jako determinantę ich szans życiowych oraz kryterium kreacji własnej tożsamości politycznej, a być może nawet wspólnoty pokoleniowej. Na podstawie wcześniejszej analizy stwierdzono, że najbardziej wyraziste różnice opinii pomiędzy młodszymi i starszymi kohortami wiekowymi zdiagnozowano w społeczeństwie słowackim, czeskim, ukraińskim i bułgarskim. W tej części artykułu zostaną przedstawione rezultaty jakościowej analizy wypowiedzi młodych Ukraińców, które zostały zarchiwizowane w toku realizacji projektu badawczego, w ramach którego przeprowadzono 20 wywiadów indywidualnych ze studentami z 6 ośrodków akademickich w całej Ukrainie. Jeden z bloków tematycznych scenariusza wywiadu dotyczył autoidentyfikacji młodych Ukraińców, natomiast wnioski zebrane poniżej zostały wyciągnięte na podstawie analizy odpowiedzi na dwa kluczowe pytania: 1) „O ludziach młodych, urodzonych już po przemianach w 1991 roku mówi się czasem „pokolenie wolności”. Czy odczuwa Pan/Pani, że przyszło Panu/Pani wychowywać się i żyć w jakichś szczególnych warunkach, innych niż Pana/Pani rodzice?” oraz 2) „W potocznym myśleniu o młodym pokoleniu dominują dwa punkty widzenia. Jeden negatywny (gdzie młodzież jest niedojrzała, w jakimś sensie gorsza niż starsze pokolenia) i drugi, który akcentuje fakt, że młodzi ludzie stanowią ważny potencjał i mogą odegrać pozytywną rolę życiu naszego państwa i społeczeństwa. Która z tych opinii jest Panu/Pani bliższa?”

Najbardziej ogólny wniosek dotyczy spostrzeżenia, że respondenci poświęcali wiele miejsca w swoich wypowiedziach na opis własnych zasobów, potencjału, aspiracji, ale i ograniczeń, jednakże bardzo często punktem odniesienia dla tych narracji było krytyczne spojrzenie na rolę i pozycję starszego pokolenia. Opisując postawy swoich rodziców, dziadków czy elit politycznych, używali takich sformułowań, jak: „radzieckie pokolenie”; „pokolenie starych radzieckich tradycji”; „ludzie z czasów Związku Radzieckiego”; „starsze pokolenie wychowane w ZSRR”; „starzy politycy”. W toku analizy zidentyfikowano kilka istotnych wątków:

Źródła podstaw: respondenci jednoznacznie wskazywali, że postawy starego i młodego pokolenia są efektem socjalizacji w odmiennych systemach politycznych:

Myszę, że tak, bo nasi rodzice przeżyli i reżim totalitarny, i potem lata 80. i 90., czyli transformację Związku Radzieckiego. Odbywa się u nich zanik świadomości radzieckiej, ale również nie powstaje świadomość obywatela niepodległej Ukrainy. Oni mają wypaczoną świadomość, prawie każdy. A jeżeli chodzi o nasze pokolenie – to my naprawdę mamy wolność myśli [Kijów].

Wszyscy nasi radni to starsze jeszcze radzieckie pokolenie, to nie są ludzie, którzy urodzili się po 1991 roku. A moje pokolenie dorasta, kształci się, kończy uniwersytety, walczy o swoje prawa i zna swoje prawa, i w przyszłości będzie aktywnie działać w życiu politycznym [Nieżyn].

My jesteśmy inni, dlatego że młodzież już wyrosła i wychowała się w niepodległej Ukrainie i warunkach – powiedzmy – demokratycznych, w warunkach, kiedy nie było jednej wielkiej partii, która nakazuje, jak musimy postępować. I dlatego u młodych ludzi pojawiła się aktywność polityczna i świadomość demokratyczna. Bez młodych ludzi nie można było by niczego zmienić, ponieważ starszym ludziom już nie jest to potrzebne [Perejasław].

Oni: rodzice i dziadkowie: respondenci często przywoływali przykłady z własnego doświadczenia, ujawniające krytyczny stosunek do starszego pokolenia:

Tak, my żyjemy w zupełnie innych czasach niż nasi rodzice. Dawniej wszyscy żyli w pewnym partyjnym systemie, gdzie trzeba było postępować zgodnie z poleceniami partii. A aktualnie, jeżeli ja czegoś nie chcę robić, to mogę śmiało o tym powiedzieć, mogę śmiało wyrażać swoją opinię i nie bać się. I nawet z tego względu teraz żyje się lżej i dlatego bardzo się różnimy od młodzieży tamtych czasów [Sumy].

Bardzo mnie to interesowało, w jakich warunkach żyli moi rodzice w tamtych czasach. Mniej więcej od 8 klasy zacząłem pytać o to rodziców i pewnego razu spytałem ojca, co odczuwał, kiedy rozpadł się Związek Radziecki, a on powiedział tak: wyobraź sobie, że teraz rozpadła się nasza rodzina. Można powiedzieć, że jest to różnica kulturowa między rodzicami i ich dziećmi, urodzonymi po 1991 roku, które już żyły w niepodległej Ukrainie [Nieżyn].

My jednoczymy się dla wspólnego celu i jesteśmy siłą napędową na Ukrainie. Starsze pokolenie, radzieckie... oni nie widzą w tym sensu. Na przykładzie mojej

rodziny, moja babcia może mniej, ale dziadek ciągle powtarza, że chce wrócić do tamtego okresu [Nieżyn].

Oni: elity polityczne: podkreślano, że postawy młodzieży mogą stanowić nową jakość także w polityce, stanowiąc zaprzeczenie nieobywatelskich nawyków rozpowszechnionych wśród elit politycznych. Z kolei pozostawanie „starych elit” przy władzy jest przedstawiane w kategoriach głównej bariery rozwojowej ukraińskiej demokracji:

Nowe pokolenie może spróbować. Bo wszyscy nasi politycy, a dokładnie prezydenci, są jeszcze z lat 90., z radzieckiej Ukrainy i oni zarządzali według tamtejszych zasad, wiedzieli, jak się ustawić w tych czasach: coś ukraść, załatwić pracę dla rodziny. Może nasza współczesna młodzież inaczej tym wszystkim zarządzi, bo przede wszystkim wychowała się już na europejskich wartościach [Sumy].

W przyszłości może i będzie lepiej, ale jeżeli nic się nie zmieni i przy władzy będzie nadal starsze, powiedzmy „bardziej doświadczone” pokolenie, pokolenie starych radzieckich tradycji, pokolenie 60+, to żadnych zmian nie będzie [Użhorod].

Dzisiaj mamy oznaki demokracji, ale konieczne jest, aby jeszcze przyszły może dwa młode pokolenia, które będą myśleć zupełnie inaczej. Potem pewnie w końcu będziemy mieli demokrację [Perejaśław].

Zasadniczo nie może być alternatywy, młodzież powinna być przy władzy. Kto, jeśli nie młodzi ludzie powinni rządzić krajem? Jeśli zawsze będą u władzy ludzie jeszcze z czasów Związku Radzieckiego, to Ukraina będzie zawsze taka, jaka jest teraz [Nieżyn].

Cele i aspiracje młodzieży: bardzo często są one definiowane w kategoriach politycznych (chęć zmiany), jednak dominuje poczucie osamotnienia w dążeniu do ich realizacji. Znaczące jest akcentowanie braku poczucia solidarności międzygeneracyjnej:

Różnimy się od pokolenia naszych rodziców, nawet zachowania się różnią, myślenie również. Jesteśmy bardziej racjonalni, umiemy planować. Oni żyli jednym dniem, a my planujemy swoją przyszłość, gdzie chcemy pracować, co zrobić dla własnego samodoskonalenia. Tym się różnimy [Sumy].

Tak, studenci zawsze byli siłą napędową w pewnych procesach, i to studenci zawsze byli aktywnym ogniwem społeczeństwa. Oni tworzą to młode pokolenie, które chce mieć coś nowego i które chce zmieniać wszystko, byle im i następnym pokoleniom było lepiej. Na Ukrainie jeszcze została taka radziecka mentalność, a my młode pokolenie jesteśmy wychowani inaczej i dlatego pragniemy czegoś innego niż wcześniejsze pokolenia [Perejaśław].

Kiedy się urodziłem, Ukraina była już niezależna od pięciu lat. Rozmawiam z rodzicami o tym. Rodzice urodzili się w 1969 roku, w okresie upadku ZSRR mieli około dwudziestu paru lat. Kiedy porównuję, rozumiem, że jest wielka różnica, my nie jesteśmy przyzwyczajeni, że ktoś może nas uciskać, że jesteśmy zobowiązani kogoś słuchać, tym bardziej teraz, w już bardziej świadomym wieku. Rozumiemy, że sami możemy podejmować decyzje. Ale też musimy za nasze decyzje odpowiadać [Lwów].

Dzisiaj łączy nas na pewno pragnienie, aby nie żyć tak, jak żyli rodzice, bo młodzież teraz inaczej na wszystko patrzy [Nieżyn].

Postawy starszych pokoleń: w wielu wątkach podkreśla się przede wszystkim różnice w mentalności. Starszym pokoleniom zarzuca się głównie oportunizm, apatię, bierność czy akceptację nieobywatelskich zachowań (nieuczciwość, korupcja itp.). Zauważa się jednak, że i postawy młodzieży są w pewnym sensie zdeterminowane „bagażem przeszłości”:

Żyjemy w zupełnie w innych warunkach, ale w naszym wychowaniu jeszcze są pozostałości Związku Radzieckiego [Użhorod].

Nas wychowywali rodzice, którzy żyli jeszcze z mitem o jedności Związku Radzieckiego, że jest jedno wielkie państwo. Ale po tym, jak uświadomiliśmy sobie, że w naszym kraju jest korupcja i inne rzeczy, to odbyła się Rewolucja Godności. Chodziło o zmianę świadomości [Kijów].

Starsze pokolenie naszych rodziców jest przyzwyczajone znosić to, co się dzieje w kraju, jeśli jest to na rękę władzy, oni milczą. Młode pokolenie natomiast wyrosło już w niepodległym państwie, jest wychowywane w inny sposób, z inną wizją, a to oznacza, że chce dla siebie czegoś innego [Nieżyn].

Młodzi mają już dość, nie chcą czekać, tolerować korupcji i kłamstwa. Jeżeli ludzie w wieku 50-60 lat są przyzwyczajeni do czekania lepszych czasów, to młodzież chce działać już [Sumy].

Zgadzam się, że polityka w naszym państwie nie jest uczciwa. Ja nie będę milczeć na ten temat, bo o tym wszyscy wiedzą. I jak mówię, jest to związane z mentalnością i z przeszłością [Nieżyn].

Wciąż wiele osób ma lęk przed wyrażaniem własnej opinii. Zostało to jeszcze z czasów Związku Radzieckiego [Użhorod].

Podsumowanie

Ilościowa analiza danych w szerszym kontekście, który uwzględniał kilka krajów postkomunistycznych, dowodzi, że wiek stanowi ważną determinantę ocen transformacji ustrojowej. Z kierunku zmian w większym stopniu zadowoleni są zwykle ludzie młodzi, którzy – w naturalny sposób – nie doświadczyli życia w systemie politycznym, którego fundamenty załamały się na przełomie lat 80. i 90. XX w. Siła związku między wiekiem a percepcją zmiany systemowej (która *de facto* musi być powiązana z oceną rzeczywistości społeczno-politycznej sprzed upadku komunizmu) we wszystkich analizowanych przypadkach jest jednak zróżnicowana. Pierwszą hipotezę należy zatem zweryfikować pozytywnie, niuansując przy tym odpowiednio badane zjawisko. Jak podkreślano, najgłębsze podziały zidentyfikowano pomiędzy starszymi i młodszymi generacjami na Słowacji, w Czechach, na Ukrainie i w Bułgarii. Z kolei w takich krajach, jak Litwa czy Polska stosunek wobec sensu i kierunku transformacji w niewielkim stopniu odzwierciedla różnice pokoleniowe. Tam zarówno młodzież, jak i starsze pokolenie podobnie pozytywnie odnoszą się do tej kwestii. Nie znaczy to jednak, że także w innych sprawach odnotowujemy zgodne myślenie niezależnie od wieku obywateli. Wręcz przeciwnie, konflikt pokoleń zarysowuje się bardzo silnie w wymiarze aksjonornmatywnym, moralności, religijności czy nawet w zakresie preferencji wyborczych. Przeszłość nie zawsze silnie polaryzuje generacje. Przedstawione w artykule wartości współczynnika korelacji między wiekiem a oceną transformacji mają swoje empiryczne egzemplifi-

kacje na poziomie konkretnych jednostek. W badaniu jakościowym, zrealizowanym zarówno wśród młodych Polaków, jak i Ukraińców, to ci drudzy zdecydowanie częściej i bardziej jednoznacznie, a zarazem krytycznie odnosili się w swoich wypowiedziach do przedstawicieli starszych pokoleń (rodziców, dziadków, elit politycznych). Ich sposoby argumentowania zostały zawarte w poprzedniej sekcji artykułu. Analiza wypowiedzi pozwala w pełni przyjąć drugą hipotezę, zakładającą, że młode pokolenie współczesnej Ukrainy próbuje podkreślać własną odrębność generacyjną poprzez kreację własnej tożsamości politycznej w kontrze do cech przypisywanych starszym pokoleniom. Często postrzegają oni siebie w kategoriach podmiotu, który może i powinien dokonać jakościowej politycznej zmiany, gdyż – jak przekonują – posiada kompetencje, umiejętności i właściwości, które wyróżniają ich na tle całego społeczeństwa (energia i chęć do działania, postawy obywatelskie, orientacja na zmianę, odwaga cywilna itp.). Dodatkowo zmiana pokoleniowa komunikowana jest często jako warunek konieczny pełnej i prawdziwej demokratyzacji Ukrainy.

Bibliografia

- Białecki I., Fatyga B., Kosela K., Kurczewski J., Zieliński P., *The Bridge Generation. Complexities, Issues and Perspectives of Youth in Poland*, Milano 2005.
- Bojko O., *Zahostrennyia politychnoyi konfrontatsiyi v Ukrayini: ataka opozytisyi ta kontrnastup konservatoriv*, „Suchasnist” 2003, nr 1.
- Collin M., *The Time of the Rebels: Youth Resistance Movements and 21st Century Revolutions*, London 2007.
- Diuk N., *Foreword*, [w:] *New Generation Political Activism in Ukraine*, ed. C. Emeran, London–New York 2017.
- Diuk N., *The Next Generation in Russia, Ukraine, and Azerbaijan. Youth, Politics, Identity, and Change*, New York 2012.
- Diuk N., *Youth as an Agent for Change: The Next Generation in Ukraine*, „Demokratyzatsiya”, vol. 21, 2013, no. 2.
- Francis Fukuyama: ‘Ukraine Should Grow an Economy Outside of Oligarchs’ *Purview*’, <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/francis-fukuyama-ukraine-should-grow-an-economy-outside-of-oligarchs-purview.html>.
- García-Albacete G.M., *Young People’s Political Participation in Western Europe: Continuity or Generational Change?*, Basingstoke 2014.
- Garewicz J., *Pokolenie jako kategoria socjo-filozoficzna*, [w:] *Na krawędzi epoki. Rozwój duchowy i działanie człowieka*, red. J. Rudniański, K. Murawski, Warszawa 1985.

- Giddens A., *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Poznań 2003.
- Gignac G.E., Szodorai E.T., *Effect Size Guidelines for Individual Differences Researchers*, „Personality and Individual Differences” 2016, no. 102.
- Hemphill J.F., *Interpreting the Magnitudes of Correlation Coefficients*, „American Psychologist”, vol. 58, 2003, no. 1.
- Hensby A., *Participation and Non-participation in Student Activism: Paths and Barriers to Mobilising Young People for Political Action*, London 2017.
- Hewson C., *Mixed Method Research*, [w:] *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, ed. V. Jupp, London 2006.
- Inglehart R., *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*, Cambridge 2018.
- Junes T., *Euromaidan and the Revolution of Dignity: A Case Study of Student Protest as a Catalyst for Political Upheaval*, „Critique & Humanism”, vol. 46, 2016, no. 2.
- Kamionka M., *The Attitude of Ukrainian Student Youth Towards Democracy in Ukraine*, „Sociological Studies”, vol. 16, 2020, no. 1.
- Kuzio T., *The Opposition's Road to Success*, „Journal of Democracy”, vol. 16, 2005, no. 2.
- Linz J.J., *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Re-equilibration*, Baltimore (MD) 1978.
- Mannheim K., *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*, [w:] *Młodość jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności. Z prac Sekcji Socjologii Edukacji i Młodzieży PTS 2011 – tom II*, red. K. Szafranec, Toruń 2011.
- Mannheim K., *The Problem of Generations*, [w:] *Essays on the Sociology of Knowledge*, ed. P. Kecskemeti, New York 1952.
- Marzęcki R., *Constructive Emotions? Patriotism as a Predictor of Civic Activity in Poland*, „Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica”, vol. 50, 2020, no. 1.
- Merkel W., Croissant A., *Conclusion: Good and Defective Democracies*, „Democratization”, vol. 11, 2004, no. 5.
- Nikolayenko O., *Citizens in the Making in Post-Soviet States*, London 2011.
- Nikolayenko O., *The Revolt of the Post-Soviet Generation: Youth Movements in Serbia, Georgia, and Ukraine*, „Comparative Politics”, vol. 39, 2007, no. 2.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, Warszawa 1999.
- Onuch O., *EuroMaidan Protests in Ukraine: Social Media Versus Social Networks*, „Problems of Post-Communism”, vol. 62, 2015, no. 4.
- Ossowska M., *Koncepcja pokolenia*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2.
- Pew Research Center – Global Attitudes & Trends, Spring 2019, 34-Nation Survey.
- Pew Research Center, *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*, <https://www.pewresearch.org>.
- Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*, ed. J. Forbrig, P. Demes, Washington 2007.

- Sloam J., Henn M., *Youthquake 2017. The Rise of Young Cosmopolitans in Britain*, Basingstoke 2019.
- Świda-Ziemba H., *Młodzi w nowym świecie*, Kraków 2005.
- Szafraniec K., *Młode pokolenie a nowy ustrój*, Warszawa 2010.
- Szafraniec K., *Młodzi 2011*, Warszawa 2011.
- Szafraniec K., *Pokoleniowe preferencje dotyczące ładu społecznego*, [w:] *Młodziż polska w nowym ładzie społecznym*, red. B. Idzikowski i in., Zielona Góra 2003.
- Sztompka P., *Kompetencje cywilizacyjne uwarunkowania transformacji gospodarczej i społecznej*, „Dialog. Pismo Dialogu Społecznego”, t. 25, 2010, nr 2.
- Tillmann K.-J., *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*, Warszawa 2005.
- Turkina E., Surzhko-Harned L., *Generational Differences in Values in Central and Eastern Europe: The Effects of Politico-Economic Transition*, „JCMS: Journal of Common Market Studies”, vol. 52, 2014, no. 6.
- Walker Ch., Stephenson S., *Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, „Journal of Youth Studies”, vol. 13, 2010, no. 5.
- Wielecki K., *Społeczne czynniki tożsamości pokoleniowej młodzieży*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1-2.